

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ ТАДЕУША ЧАЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ВОЛИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У ряду громадсько-політичних та культурних діячів Волинського регіону початку ХІХ ст. особливе місце належить графу Тадеушу Чацькому. У першу чергу його ім'я відоме як засновника Кременецької (Волинської) гімназії, яка започаткувала процеси світської публічної освіти та виховання в регіоні, яке раніше цілком перебувало в руках монастирських закладів: єзуїтів, піярів, базиліан, тринітаріїв. Діяльність Т. Чацького на освітянській ниві висвітлювалася у працях польських авторів. Найбільш ґрунтовними серед них є дослідження М. Ролле, Т. Земби, Л. Яновського [1]. Його діяльність отримала високу оцінку у спогадах сучасників: викладачів та випускників Кременецької гімназії А. Осінського, С. Потоцького, К. Качковського, А. Анджейовського та інших [2].

Досягнення Т. Чацького на освітянській ниві в межах Волинської губернії аналізувалися в працях істориків Київського університету М. Ф. Владимирського-Буданова, М. Я. Шульгіна [3], йому присвячено окрему статтю М. Кудринського в “Киевской старине” [4], в яких наголошувалося у першу чергу на колонізаторських наслідках діяльності графа Т. Чацького.

У дослідженнях сучасних українських науковців звертається увага переважно на його педагогічну діяльність. Наголошується уже відомий факт заснування ним Кременецької гімназії [5]. Однак граф Т. Чацький був багатосторонньо обдарованою особистістю, його діяльність мала помітні результати і в інших напрямках.

Польська історіографія як ХІХ, так і ХХ століття має значну кількість наукових досліджень на українську тематику, що було зумовлено тісним переплетінням історичної долі Польщі та українських земель від часів середньовіччя. На розвитку польської історіографії на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. позначилася криза польської держави, зокрема поділи Польщі між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило серед інтелігенції інтерес до минулого, спричинилося до пошуку глибинних причин національної трагедії. З одної сторони на замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти

намагались оправдати поділи Польщі. Проти цих претензій виступили польські автори, близькі до двору Станіслава Августа. Почалась літературна полеміка, яка отримала назву “війна історичних пер”. Поряд з проблемами загальнопольської історії, в їх працях зачіпалися і питання української історії, зокрема волинського регіону. З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та польсько-українських культурних, наукових, політичних взаємин, актуальним вбачається простежити відображення у цих працях, проблем минулого як Волині, так і інших регіонів України; методику підходу до їх висвітлення; розглянути вплив на дослідницький процес вивчення Волині польських істориків.

Проблеми матеріальної та духовної культури Правобережної України зачіпалися як в дослідницьких працях, так і в творах мемуарного характеру таких авторів як М. Балінський, Я. Гіжицький, Ю. Крашевський, В. Марчинський, О. Пшездзецький та інших. У них можна віднайти відомості про особливості побуту, одягу, обрядів, вірувань, народної творчості як українського, так і польського населення Київщини, Волині й Поділля.

Завдання цієї статті полягає у тому, щоб звернути увагу на історичні праці Т. Чацького, проаналізувати його погляди на минуле України. Актуальність цього, на нашу думку, зумовлюється ще й необхідністю залучення до наукового обігу праць із творчої спадщини істориків минулих віків, у тому числі й досліджень науковців інших країн, які вивчали наше минуле.

Враховуючи те, що у сучасній українській історіографії небагато є праць про Т. Чацького, а дослідження авторів ХІХ ст. важкодоступні для сучасного читача, не зайвим буде нагадати основні віхи його життєвого і творчого шляху.

Тадеуш (Тадей або Фаддей) Чацький — таємний радник, історик, письменник, засновник Кременецької (Волинської) гімназії, візитатор (ревізор) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. Він був сином Коронного підчашого Щенсного (Фелікса) Чацького і Катерини Малаховської, яка була сестрою маршалка Великого Сейму. Тадеуш народився 28 серпня 1765 року в родинному маєтку м. Порицьк, нині с. Павлівка недалеко від Володимира-Волинського. Батьківщиною Чацьких було Познаньське воєводство, на Волині ж помітною стала

діяльність прапрадіда Тадеуша Войцеха, який був волинським хорунжим, Володимирським старостою, перебував на службі у гетьмана Яблоновського. Містечко Порицьк перейшло до графів Чацьких від волинських земель Загоровських, очевидно, у XVII столітті, а раніше належало князям Порицьким [6].

Мати Тадеуша рано померла, батько був покараний як учасник Барської конфедерації, засланий у Брусилів, потім у Броди і Полонне. Тому Тадеуш разом із братом у ранньому дитинстві виховувався у Данцінгу, в родині свого дядька Великого Коронного стражника Франциска Чацького. Відтоді як Щенсному Чацькому дозволили проживати у Порицьку, сини повернулися до нього і надалі виховувалися у батьківському домі під опікою єзуїта Фаустина Гродзинського, який до того був викладачем геометрії у Львівському колегіумі, де раніше навчався і Щенсни.

Із дев'ятнадцятирічного віку Тадеуш — на державній службі, спочатку він був членом Коронних надвірних судів, потім — працівником Рудної (Kommissya Kruszcowa), а пізніше Фінансової (Kommissya Skarbowa) комісій. Одночасно він самостійно продовжував освіту, вивчаючи юриспруденцію та політичні науки під керівництвом відомих польських істориків Адама Нарушевича і Яна Альбертранді. Паралельно працював у Головному Варшавському Архіві, впорядковуючи акти Коронної Метрики. Очевидно, ці наукові заняття пізніше знайшли відображення у його наукових дослідженнях.

У 1785 році його призначили Новогрудським старостою, окрім того він активно вивчав природні умови Польської держави. Внаслідок чого склав гідрографічну карту Польщі та Литви, на якій вказав майже 5000 великих та малих річок із позначенням їх глибин та можливостей судоплавання. Вивчав також напрямки зовнішньої торгівлі Польщі, про що підготував спеціальну доповідь “Uwagi o handlu polskim”, у якій подав історичний огляд торгівельних стосунків Польщі, переважно із Туреччиною, доказував необхідність тісніших торгових стосунків з цією державою.

Його енергійна діяльність у Рудній та Фінансовій комісіях не залишилася непоміченою: у 1786 році Т. Чацький був нагороджений орденом св. Станіслава, а у 1791 — орденом Білого Орла. Хоч він і не належав до палких прихильників Конститу-

ції 3 травня 1791 року, оскільки її положення не зовсім узгоджувалися з його правовими та політичними переконаннями, все ж 7 травня 1791 р разом з іншими членами Фінансової комісії склав присягу на вірність новому Основному Закону Речі Посполитої, як підкреслив М. Ролле, він не бажав належати до заколотників (“nie chcąc należeć do wicherzycieli”) [7].

Політичні потрясіння, пов’язані з Третім поділом Польщі, не оминули і графа Т. Чацького. Його маєтки за розпорядженням російського уряду були конфісковані, і повернуті лише після вступу на престол Павла I. Після певного відходу від громадської та політичної діяльності, молодий граф знову повертається до активного публічного життя. При коронації нового імператора він був у складі делегації від Київської губернії, у 1800 році — серед засновників Варшавського “Товариства Приятелів Наук” (“Towarzystwo Przyjaciół Nauk”), у 1802 році заснував “Торгівельне товариство” (“Towarzystwo handlowe”). У цей же час формував власну бібліотеку, проводив історичні та правові дослідження. Зі вступом на престол Олександра I відкрився новий період у його діяльності.

У 1803 році було реформовано Віленський навчальний округ, до якого увійшли Київська, Подільська і Волинська губернії. У цьому ж році за пропозицією куратора цього округу князя Адама Чарториського, Т. Чацького призначено візитатором шкіл згаданих трьох губерній. Саме на цьому поприщі діяльність Т. Чацького отримала найбільшу відомість, у першу чергу у зв’язку із заснуванням у 1805 році Кременецької гімназії. Слід нагадати, що значну допомогу у виробленні навчально-педагогічних засад нової гімназії йому надав відомий польський політичний та освітній діяч, історик Гуго Коллонтай, який після звільнення із австрійської в’язниці проживав на Волині, неподалеку від Кременця, у селі Стовпець. М. Ролле вважає Г. Коллонтая правомірним, поруч із Т. Чацьким, засновником Кременецької гімназії [8].

Погляди Т. Чацького на стан та перспективи розвитку освітньої справи на Волині, у тому числі і в історичному аспекті, відображені у його працях “O gimnazium w Wyłuńskiej gubernii i innych dla obojey płci ustanowieniach uczynione..” та “Mywa jasnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego... dnia 1 Oktobra 1805 r. przy otwarciu Gimnazium Wołyńskiego w Krzemieńcu miana” [9].

Зібрання творів Т. Чацького було видано у трьох томах Е. Рачинським у Познані протягом 1843–1845 років [10]. Основним та найбільшим його історико-правовими твором є дослідження “O Litewskich i Polskich prawach, o ich duchu, źrydłach, i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydany”. Це велика за обсягом праця написана патріотом своєї Батьківщини, яка втратила незалежність. У книзі відчувається гордість за її минулу історію, біль за сьогодення. Твір був вперше опублікований у Варшаві впродовж 1800–1801 рр, він досить великий за обсягом, займає два перших томи трьохтомника його творів. Обширний розділ у 1 томі цієї праці присвячений литовським та польським монетам “O monecie polskiej i litewskiej. Z 13 tablicami”, де описано 215 стародавніх монет. Це є першим у польській історичній науці дослідженням з нумізматики. Через це Т. Чацького вважають засновником польської нумізматики [11]

У третьому томі вміщено іще кілька його праць історичного характеру. Серед них “Statystyka Polski”, “Czy prawo Rzymskie było zasadą prawa Polskiego”, а також ряд нарисів про народності, які проживали на території Польщі — “O Tatarach”, “O Żydach”, “O Karaitach”, “O Cyganach” (до речі, Т. Чацького вважають і засновником польського циганознавства). До минулого України найбільше відношення має невеликий нарис “O nazwisku Ukrainy i początku kozaków” [12]. Цю працю згадує в переліку історичної літератури, яка стосується проблеми походження українського козацтва М. Грушевський у VII томі “Історії України-Руси” [13].

У згаданій статті Т. Чацького розглядається проблема походження назви “Україна”, українського народу, відповідно до наявної у його розпорядженні джерельної бази. Це в основному середньовічні польські документи XV–XVI століть, твори М. Стрийковського, Я. Длугоша.

Т. Чацький був свідомий того, яку важку проблему він поставив перед собою, тому застерігає що то не проста річ воскресити давно забуту славу, одною рукою відкривати завісу часу, а другою — вести читача до темниці, у якій невеличке тьмяне світло світить лише для того, аби показати вчену необізнаність автора. Через це він наголошує, що осмілився написати лише про те, що йому видається близьким до правди. Гадаю,

це свідчить про відповідальний підхід дослідника до поставленого завдання, особливо якщо враховувати недослідженість цієї проблеми в тогочасній історіографії взагалі і в тому числі й українській.

Т. Чацький наводить один із переказів, який говорить, що Україну, чи землю, яка лежить по обидві сторони Дніпра, слід вважати батьківщиною укрів. Нібито це була варварська орда слов'ян, яка прийшла із Заволжя у перших століттях після Різдва Христового перейшла Дніпро і ці племена оселилися частково у давній Сарматії, частково по берегах Вісли, Одеру та Ельби та опанували пустуючі землі старих германців, які були відомі під різними назвами. Свідчення про цих *укрів* можна знайти у німецьких хроністів IX–X століть (зокрема Відукінда Корбейського). Однак Т. Чацький рішуче відкидає таку версію про походження українців як і назви “Україна” від *укрів* і твердить, що немає жодних підстав вважати, що ці *Ukeranie* дали назву Україні, або самі взяли від неї собі наймення, оскільки нам невідоме жодне поселення (*siedlisko*) цього племені.

Деякі сучасні автори в тому числі і на сторінках глобальної мережі *Internet* приписують Т. Чацькому введення до наукового обігу терміну “украї”, які нібито, на його думку, поклали початок українській народності [14]. Уважне прочитання праці Т. Чацького засвідчує, що він не був першим, хто згадав про племена укрів, і до того ж він рішуче заперечив причетність цих племен невідомого походження до етногенезу українців.

Т. Чацький дотримується думки, що назва України є новою і не переходить за межі XV століття. За часів Олександра (з тексту статті важко встановити якого саме, можливо Короля Польського та Великого князя Литовського Олександра I Ягелончика 1461–1506) ця територія називалася “*pusta kraina, potem Ukraina*”. Король Стефан [Баторій] теж називав прикордонні від татар землі Україною. З цього Т. Чацький робить висновок, що назва Україна має походження від “*okrajka ziemi, czyli ostatecznej krainy, stykającej się z krajem sąsiedzkim*” [15]. Т. Чацький порівнює у цьому відношенні Наддніпрянську Україну із частиною Велико-Польщі, яка належить до Бранденбургії. На його думку, Україна за пізніших часів поділялася на дві частини — *Rossyjsku* і друга Польську.

Польська Україна, згідно адміністративного поділу 1580 року, об'єднувала Київське, Брацлавське воєводства та частково Волинь і Поділля, тобто ту частину землі, яка розпочинається від Києва та Дніпра і тягнеться до Кам'янця та Дністра, межуючи з пустинними ділянками де хазяйнують Очаківські, Кримські та Буджацькі татари, з турецькими осадами, і східною частиною Волощини тобто Молдавськими землями. Надалі Т. Чацький подає короткий нарис залюднення цієї частини України, згадує найбільші міста: Черкаси, Білу Церкву, Корсунь, Трахтемирів (Techtamirow), Чигирин (Czechryn) та інші. Разом з тим дослідник не роз'яснює, що він розуміє під Україною "Rossyjska".

У цій же частині свого невеликого нарису, Т. Чацький згадує, що вище Дніпровських порогів ("wyżej Porohow Dnięrowych") були поселення низових козаків, "czyli lekkich pogranicznych żołnierzy", обов'язком яких було стерегти, щоб татари не переходили Дніпро. І цих козаків від розташування "niższego miejsca" назвали козаками-низовцями і вважає, що таке пояснення їх назви є більш раціональним і правдивим, ніж шукати його серед слів грецької мови [16].

Завданням першої частини його розвідки, як він сам визначився, було дати "образ України у шістнадцятому столітті". Друга частина трактату присвячена розгляду проблеми походження назви і діянь козаків у межах XIV століття і наголошує, що в попередні часи про такого роду людей не чули. У історіографічних працях XVII — XVIII траплялися думки про походження козаків від хазарів, касогів, черкесів, тощо. Т. Чацький рішуче відкидає такі версії. Вважає, що немає жодних підстав виводити козацтво від хазарів. Так же само не слід виводити цю назву від слова "коза", маючи на увазі "легкість в бігу". Т. Чацький схиляється до версії про походження назви козацтва від перекрученої назви "Карсзаку" (очевидно він має на увазі половців-кипчаків), частина яких після розгрому їх монголами, оселилася на Дніпровських островах, частина на Дону та Яїку. Дослідник говорить, що спочатку це був "lud bez obuszajuw i religii" і первісна назва "Карсзакуw" у монгольських устах переінакшилася на "kozaki" і звідти уже перейшла у польську мову [17]. Спочатку ця назва була символом всякого розбою, "łotrstwa", так називали всіх волоцюг, злочинців,

здирників. Однак із часом те, що означало ганьбу “zamieniło się w gatunek żołnierki, a dalej i w nazwisko niejako narodowie... w ludność i pamiątki pomnożony, obcych nawet przybyszyw do jednego nazwiska i wspólnej korzyści pociągnął” [18].

Т. Чацький не задавався вирішенням проблеми етнічної основи походження та формування українського козацтва і не уточнює, кого він вважає тими прийшлими чужоземцями (obcych nawet przybyszyw), яких козацтво об’єднало в одну людиність для спільної користі, під якою він, очевидно, розуміє боротьбу із татарами.

У цілому ми бачимо досить позитивний погляд польського графа з ментальністю характерною для зламу XVIII–XIX століть на українське козацтво. Особливо він підкреслює, що хоч початкова їх історія не заслуговує схвалення, то у XVI і на початку XVII століття їм слід віддати належне, “oddawać sprawiedliwość”. Він наголошував на таких демократичних традиціях в середовищі козаків як самоврядування, вибори старшини, вміння поєднувати честь із відданістю. Очевидно такий демократизм імпонував Т. Чацькому, бо він і в своїй Кременецькій гімназії запровадив основи учнівського самоврядування, учнівські суди, заміну тілесних покарань на моральні, “присоромлюючі”, звертаючись до почуття честі учнів.

Наприкінці своєї статті Т. Чацький висловився про причини невдоволення козацтва і його виступів проти Речі Посполитої. На його думку, це були “gwałt religii, osobiste niesprawiedliwości, podszyczenia obcych i różne przygody” (релігійні утиски, особисті образи, підбурювання чужих і різні випадковості).

Розвідка Т. Чацького “O nazwisku Ukrainy i początku kozaków” на сьогодні становить для нас певний історіографічний інтерес. При її оцінці слід враховувати час появи — початок XIX століття, коли підняті ним проблеми були іще не дослідженні у тогочасній історичній науковій думці. Російською та польською історіографією після зруйнування Запорізької Січі пропагувався відверто ворожий погляд на українське козацтво. Згадана праця Т. Чацького є важливою для розуміння бачення польськими авторами XIX століття проблеми територіальних меж та поняття України, які багато в чому повторювали і розвивали думки, обґрунтовані Т. Чацьким у згаданій праці.

Джерела та література

1. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. — Lwów, 1923. — 307 s.; Ziemia T. Tadeusz Czacki i jego zasługi zwłaszcza w dziejach naszego szkolnictwa. — Kraków, 1873.; Janowski L. W płomieniach Wilna i Krzemieńca. — Wilno, 1923.
2. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku. — Krzemieniec, 1816; Potocki S. Pochwała Tadeusza Czackiego // Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. — Warszawa, 1818. — T. XII. — S. 12 — 39.; Kaczkowski K. Wspomnienia. — T. 1. — Lwów, 1876.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. — К., 1884. — Т. 1.; Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира. — Спб. 1860.
4. Кудринский Ф. Фаддей Чацкий // Киевская старина. — 1893. — Т. 40. — С. 319-343.
5. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX — 30-ті рр. XX ст.). — Житомир, 2002. — 119 с.; Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX — першій половині XIX ст. — Житомир: Житомирський державний педагогічний університет ім. І. Франка, 2002. — 157 с.
6. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). — Т. 2. — Вінніпег, 1986. — С. 260-261.
7. Rolle M. Ateny Wołyńskie... — S. 15.
8. Rolle M. Ateny Wołyńskie... — S. 33 — 49.
9. O gimnazium w Wyłuńskiej gubernii i innych dla obojey płci ustanowieniach uczynione przedstawienie przez Tadeusza Czackiego tey i innych Gubernii Wizytatora roku 1803 w grudniu. — [b. r. i m.] — пагінація відсутня.; Mywa jasnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego Tajnego Jego Imperatorskiej Mosci Konsularza, Starosty Nowogrydzkiego, Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk członka, Wizytatora Szkoł w guberniach Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, Orderyw Orła Białego s s. Stanisława Kawalera dnia 1 Oktobra 1805 r. przy otwarciu Gimnazium Wołyńskiego w Krzemieńcu miana. — [b. r. i m.] — пагінація відсутня.
10. Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. — Т. 1. — Poznań, 1843. — 341 s.; Т. 2. — Poznań, 1844. — 272, XV, XXIII s.; Т. 3. — Poznań, 1845. — 567 s.
11. Какареко В. Нумизматическое движение в Беларуси // <http://www.nbrb.by/bv/narch/252/15.pdf>.
12. O nazwisku Ukrainy i początku kozakow // Dzieła Tadeusza Czackiego... — Т. 3. — S. 320-326.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. VII. Козацькі часи — до року 1625. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 565.
14. <http://forum.for-ua.com/read.php?1,2514747>.

15. O nazwisku Ukrainy i początku kozacyw... — S. 321.
16. O nazwisku Ukrainy i początku kozacyw... — S. 323.
17. O nazwisku Ukrainy i początku kozacyw... — S. 325.
18. O nazwisku Ukrainy i początku kozacyw... — S. 326.

Анотації

Ярмошик И. И. Исторические труды Тадеуша Чацкого в контексте польской историографии Волыни XIX столетия.

В статье анализируются исторические и правовые исследования известного польского общественно-политического деятеля и просветителя Волыни начала XIX века графа Тадеуша Чацкого.

Iarmoshik I. I. Historical works of Tadeush Tchiatsky in the context of Polish historiography of Volin of the XIX century.

This article deals with the analysys of the historical and legal researches of the wellknown Polish public-political and educational figure of the XIX century of count Tadeush Chatsky